

**ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII-XVIII ст.**

Комплексне вивчення історії юридичної термінології в українській та російській мовах, їх зіставно-історичне дослідження неможливе без попереднього аналізу й упорядкування неосяжної кількості давніх писемних джерел, що висвітлюють різні сторони політично-правового життя України й Росії: їх державно-правовий устрій, систему правових відносин, правила судівництва, предмети і явища юридичного побуту, звичаї тощо. Серед них - центральні урядові документи й пам'ятки місцевої ділової писемності, практичні посібники і наукові трактати з юриспруденції, історіографічні й публіцистичні твори, лексикографічні й історико-юридичні розробки, канонічна й світська література, офіційне й приватне листування, пам'ятки усної народної творчості та ін. Створені в різний час і в різних місцях, окремими авторами і колективно, рукописні і друковані, написані рідною й іншими мовами, вони реалізували певні комунікативні і творчі завдання, виконували певні функції. Тому і термінологія права представлена в них неоднаковою мірою і в різній якості. У писемних пам'ятках різних видів і жанрів репрезентовані також різні шари термінологічної лексики (кодифіковані терміни, некодифіковані еквіваленти термінів, терміноїди, номенклатура), формування яких супроводжувалось як загальнономовними, так і типовими для терміносистем процесами. Відповідно до цього усі типи писемних джерел мають бути детально розглянуті й чітко розкласифіковані.

Пильної уваги дослідників потребує актова документація XVII-XVIII ст., жанрово-стилістичне розмаїття якої вкрай недостатньо вивчене як українськими, так і російськими вченими¹. І хоча істориками, джерелознавцями, лінгвістами вже зроблені перші важливі кроки у цьому напрямку², однак проблема фронтального дослідження, упорядкування та

---

¹ "Українські акти - надзвичайно розмаїті за видами, проте ніким з істориків досі не розкласифіковані, невідомою залишається навіть термінологія самоназв українських актів" (Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР: (Дипломатика). - К., 1963. - С. 27-28).

² Маємо на увазі класифікації актових джерел на засадах історичних (Л. Н. Пушкарєв. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. - М., 1975), юридичних (С. М. Каштанов. Очерки русской дипломатии. - М., 1970), жанрово-стилістичних (А. Н. Качалкин. Жанры русского документа допетровской эпохи. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - Ч. 1-2) і першу спробу класифікації українських актів XVIII ст. за певною функціональною сферою та соціально-юридичним статусом акта В. Й. Горобця у передмові до видання: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. - К.: Наук. думка, 1993. - С. 32). Цінний матеріал для жанрово-стилістичної характеристики актових документів і грамот містять також академічні видання пам'яток писемності останніх років. В Україні це насамперед серія "Пам'ятки української мови" (Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. - К.: Наук. думка, 1995; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Відп. ред. В. В. Німчук. - К.: Наук. думка, 1981 та ін.). У Росії - це видання пам'яток старовинної ділової писемності С. І. Котковим, Н. П. Панкратовою, С. Б. Веселовським та ін. (Памятники деловой письменности XVII века: Владимирский край. - М.: Наука, 1984; Акты писцового дела 60-80-х годов XVII века. - М.: Наука, 1990 та ін.).

класифікації пам'яток, особливо староукраїнського ділового письменства, залишається надзвичайно актуальною. Розв'язання її можливе лише за умови об'єднання зусиль учених у комплексному опрацюванні усіх типів пам'яток ділової писемності.

Головна мета даної статті - узагальнення і систематизація письмових джерел XVII-XVIII ст. із погляду того, який матеріал вони дають для вивчення історії юридичної термінології української та російської мов. Представлена класифікація містить основні загальні типи пам'яток, їх жанрову диференціацію. Визначаються найважливіші для діахронічно-лінгвістичних досліджень юридичні джерела України та Росії XVII-XVIII ст.

Якщо розглядати й оцінювати пам'ятки під кутом зору їх значущості у вивченні історії юридичної термінології, насиченості термінологічним матеріалом, його якісним складом та іншими характеристиками, то можна виділити кілька основних типів джерел і розташувати їх у певній послідовності. Загальна умовна схема класифікації українських та російських джерел, що відбиває основні спільні їх типи, може бути представлена таким чином (див. с. 7-8).

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА

I. Юридичні пам'ятки XVII-XVIII ст.

I.I. Законодавчі пам'ятки.

1. Законодавчі акти органів верховної влади та управління (*грамоти, договори, інструкції, конституції, ордери, регламенти, приговори, укази, універсали* та ін.).
2. Директивні розпорядження центральних і автономних державно-правових інституцій та установ (*приговори, грамоти, укази, універсали, інструкції, ордери* тощо)
3. Кодифікаційні збірники (*статути, права, уложення, устави, екстракти, правні артикули, книги* та ін.).

I.II. Проекти державно-правових реформ і кодифікаційних праць.

1. Проекти реформ у галузі державно-політичного й суспільно-правового устрою.
2. Проекти нових законодавчих актів і кодексів.
3. Матеріали та протоколи засідань законодавчих комісій.

I.III. Приватні праці юридичного характеру.

1. Приватні кодифікаційні розробки або переробки інших збірників законів практиками-юристами.
2. Наукові трактати з юриспруденції:
  - а) власне науково-юридичні твори;
  - б) юридичні теорії й погляди прогресивних мислителів (філософів, економістів, письменників, державних і політичних діячів тощо).
3. Промови, виступи, думки юристів, депутатів правничих комісій.
4. Практичні й навчальні посібники.
5. Юридичні довідники й покажчики.
6. Історико-юридичні дослідження.

I.IV. Ділова поточна документація.

1. Офіційні документи місцевих адміністративно-судових та виконавчих органів (*доклади, доповіді, рапорти, донесення, листи* та ін.).
2. Приватні угоди (*записи, угоди, контракти, розписки* тощо).
3. Судово-процесуальна документація (*позови, протести, вирокі, декрети, апеляції, судові справи, свідчення* та ін.).

II. Лексикографічні джерела (*лексикони, номенклятори, словники*).

- II.I. Тлумачні словники.

II. II. Перекладні лексикони.

II. III. Юридичні словники.

ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА

- I. Історіографічні джерела (*літописи, хроніки, щоденники, діаріуші, мемуари, записи* (мандрівників) тощо).
- II. Наукові праці (твори з філософії, економії, соціології, богослів'я; трактати політичні, моралістично-філософські та ін.).
- III. Полемічна, публіцистична, художня література.
- IV. Твори епістолярного жанру (приватне листування).
- V. Пам'ятки усної народної творчості (історичні пісні й думи, прислів'я й приказки, казки тощо).

Ця абстрактна узагальнююча схема модифікується відповідно до конкретного національно-історичного матеріалу. Структура і реальний склад джерельно-правової бази кожної з мов специфічні, оригінальні, як неповторні історичні шляхи двох народів, їх державно-політична історія, культурно-правовий розвиток, мова й менталітет.

Звернемося до українських та російських джерел першої групи (п. I. I. - I. II. схеми на с. 7), які містять основний матеріал для реконструкції юридичного словника, відтворення специфічних для розвитку терміносистеми права мовних процесів.

Законодавчі пам'ятки в Україні та Росії XVII-XVIII ст.

Система правових стосунків, політично-правовий устрій, суд і судочинство в Україні XVII-XVIII ст. регулювалися законодавчими документами, різними за походженням, призначенням і мовою написання. Серед них:

1. Законодавчі акти верховної та автономної влади:

- а) царські *укази, накази, грамоти, регламенти* і т. ін.;
- б) королівські *грамоти, універсали, декрети, привілеї, королівські і сеймові конституції* тощо;
- в) гетьманські *універсали, конституції, накази, укази, договори, угоди, листи, статті* та ін.

2. Законодавчі розпорядження вищих органів центральної та автономної влади:

- а) *постанови та укази* Сенату, Канцелярії міністерського правління, Колегії іноземних справ, Малоросійської колегії про судочинство і судоустрій на Україні;
- б) *універсали, інструкції, ордери, резолюції, іменні листи* та інші розпорядження Генеральної Ради, Ради старшин, Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду тощо;

3. Систематизовані збірники, зводи законів, кодекси: *Литовський статут* 1588 р., *Зерцало Саксонів*, *Магдебурзьке або цивільне Хелмінське право - Порядок*, окремі *статути* польських королів, систематизовані *зводи й екстракти "малоросійських прав"*, місцеві *статути* та ін.

Серед пам'яток української законотворчості XVII-XVIII ст. найважливішими є: *угоди, статті, універсали гетьманів* Д. Апостола, І. Брюховецького, І. Мазепи, П. Орлика, П. Полуботка, К. Розумовського, І. Скоропадського, Б. Хмельницького та ін.; *універсали й листи генеральної військової канцелярії з питань суду і судочинства*; "*Ординація Війська Запорозького реєстрового*" 1638 р., "*Конституція прав і свобод Запорізького війська*" Пилипа Орлика, "*Процессъ краткий приказной, изданный при резиденции гетманской*" (1734 р.), "*Права, по которымъ судится малороссійский народъ*" (1743 р.), "*Собрание малороссійскихъ правъ*" (1807 р.).

Основними типами пам'яток російського законодавства XVII-XVIII ст. є:

- а) царські *грамоты, указы, указы, манифесты*;
- б) акти Земських соборів, соборів духовенства (*соборные уложения, соборные деяния*);
- в) *приговоры* Боярської думи, *новоуказные статьи*;

г) *уставные* та *указные книги* приказів;

д) загальнонормативні і галузеві кодифікаційні праці (*артикулы, учреждения, уставы, регламенты* тощо).

Серед визначних пам'яток російської законотворчості зазначеної доби - Зведений Судебник початку XVII ст., “Соборное Уложение” 1649 р., “Наказ същикам беглых крестьян и холопов” 1683 р., “Краткое изображение процессов или судебных тяжб” 1715 р., “Артикул воинский” 1715 р., “Новоторговый устав” 1667 р., “Учреждения для управления губерний” 1775 р., “Устав благочиния или полицейский” 1782 р. та ін. Наприкінці XVIII ст. виходить “Журнал правоведения”, у якому інформується про всі укази Правительствующого Сенату.

Специфічною рисою джерельної бази українського права цієї доби порівняно з російськими джерелами є її мовна неоднорідність, оскільки переважна більшість пам'яток діючого на території України XVII-XVIII ст. законодавства написана польською, російською, німецькою або латинською мовами. Тексти таких пам'яток (дарма що не слугують прямим матеріалом для історико-лінгвістичного аналізу української юридичної термінологіки) мають використовуватися для реконструкції терміносистеми хоча б як посередні або побічні свідчення наявності в ній відповідних понять і термінів.

Відтворення понятійної системи права певної доби - першочергове завдання історика-термінолога. Адже структурно-ієрархічна будова правничих понять є тією внутрішньою основою, каркасом, що структурує систему термінологічних одиниць.

Для вирішення цього завдання залучаються найбільш ґрунтовні і систематизовані зводи законів, що детально регламентують норми загального і галузевого права (незалежно від їх мовного оформлення). Так, через відсутність кодексів такого масштабу, які були б написані українською мовою, для комплексної реконструкції понятійної системи українського права доцільно використовувати російськомовну пам'ятку - “Права, по которымъ судится малороссийский народъ”. Створений у результаті 15-річної праці комісії з найбільш досвідчених українських юристів, кодекс являв собою упорядкування, систематизацію й узагальнення норм діючого в Україні XVII-XVIII ст. права на основі Литовського Статуту, Магдебурзького чи Хелмінського права, німецького “Зерцала Саксонів” та інших джерел.

Проекти державно-правових реформ і кодифікаційних праць

До розглянутої групи джерел приєднуються акти, що містять у собі проекти державно-політичних і суспільно-правових реформ, робочі варіанти і проекти нового законодавства, протоколи засідань законодавчих комісій тощо. Вони дають цінний матеріал для вивчення процесів становлення і формування мовно-стилістичних норм у сфері законодавства, виявлення законів і техніки право- і термінотворення. Контекстуальний аналіз різних варіантів законодавчих документів і кодексів (від первісних до остаточних), їх порівняння, а також залучення інших робочих підготовчих матеріалів допоможе у розв'язанні багатьох питань, пов'язаних із відбором, упорядкуванням та уніфікацією мовних засобів у юридичній мові (від термінологічних одиниць до усталених юридичних формул).

Для періоду XVII-XVIII ст. важливими є матеріали діяльності таких тимчасових законодавчих комісій: української, що працювала над укладанням кодексу “Права, за якими судиться малороссийский народ” (1728-1743 рр.), та російських колегіальних органів, які викликалися для кодифікації - Соборного Уложения 1649 р., проекта нового Уложения 1767-1769 рр. та ін. (усього у XVIII ст. їх було 7).

Приватні праці юридичного характеру

Якнайточніше відтворити систему наукових понять, їх об'єм і зміст, ієрархію і класифікацію допомагають також приватні розробки або творчі переробки законів поодинокими практиками-юристами (так званими “правотарями”). Ця група джерел за змістом, за функціональним призначенням, за мовно-стилістичними ознаками на початку зазначеного періоду займає проміжне положення між пам'ятками законодавства і діловою поточною документацією.

Створені з метою полегшення роботи правників, приватні збірники права, хоча й не набули офіційного значення, проте більш-менш широко застосовувалися в судовій практиці на місцях.

Якщо на початку досліджуваного періоду серед джерел такого типу використовувалися переважно праці іноземних правових фахівців, насамперед польських правників (переробка “Саксона” П. Щербичем - “*Speculum Saxonum albo prawo saskie y Maydeburskie*” (Lwów, 1581 p.) і “*Prawo miejskie Magdeburgskie z Łacinskiego i Niemieckiego po Polsku przelożone*” (1646 p.); “*Porządek sądow y spraw miejskich prawa Maydeburgskiego w Koronie polskiej*” і “*Artykuły prawa maydeburgskiego, które zowią Speculum Saxonum*” Б. Гроїцького; “*Juris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo muncipatur, libri tres*” (1602 p.) М. Яскера; “*Processus juris in foro Saxonico*”, “*Practicae Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium*”, “*Jurisprudencia forensis Romano-Saxonica*” (1638 p.) М. Карпцова; “*Prawa Chelminskiego poprawionego*” (1623 p.) П. Кушевича та ін.),³ то з першої половини XVIII ст. з’являються оригінальні й цікаві твори українських юристів.

Серед популярних праць українських правників відзначимо такі: “*Экономика краткая права*” (1730-1740 pp.); “*Акцессъ или порядокъ канцелярскій*” (1743 p.); “*Права малороссийские с книг Статута, Саксона и Порядка выписанные*” (спроба приватної кодифікації права у 1744-1757 pp.); “*Суд і розправа в правах малоросійських*” бунчукового товариша Ф. Чуйкевича (1750 p.); “*Екстракт малоросійських прав*” О. Безбородька (1767 p.); “*Екстракт з указів, інструкцій та настанов*” (1786 p.) “*Книга Статут и прочие права малороссийские*” В. Кондрат’єва тощо.

Перші юридичні розробки українських правників (як втім і польських, і російських) мали практичну спрямованість.⁴ Здебільшого вони являли собою зібрання фактичного законодавчого матеріалу для розв’язання завдань тогочасної судової і нотаріальної практики, яке могло супроводжуватися його описом, тлумаченнями і коментарями до деяких правових норм. Але із зростанням складності регулювання правових відносин система чинного права потребує певного аналізу, узагальнення і теоретичного осмислення. Цим стимулюється подальший розвиток юридичної думки і спроби наукового дослідження права.

Починаючи із XVII ст. головним осередком юридичної науки й освіти в Україні стає Львівський університет (утворений 1661 p., він з самого початку мав юридичний факультет). Дослідницькі розробки правознавців одного з найстаріших університетів Східної Європи з питань римського, західноєвропейського, російського та звичаєвого українського права, загальної філософії права, хоча і написані переважно іноземними мовами (насамперед латинською), мають неоціненне значення для реконструкції термінології вітчизняної та європейської юридичної науки XVII-XVIII ст.

З другої половини XVIII ст. з’являються оригінальні праці перших російських професорів права: С. Ю. Десницького “*Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи*”, “*Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции*” (1768 p.), “*Слово о причинах смертных казней по делам криминальным*” (1770 p.), “*Юридическое рассуждение о вещах священных и пр.*” (1772), “*Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества*” (1775 p.), “*Юридическое рассуждение о пользе знания отечественного законоискусства*” (1778 p.),

³ Більшість з них містила трансформовані (порівняно з оригіналами) положення магдебургського права або являли собою компіляції законів

⁴ Правознавство протягом XVII-XVIII ст. в Україні й Росії розвивалося в напрямку: від прикладної юриспруденції, що задовольняла потреби юридичної практики, насамперед у сфері законодавства (розробка і систематизація юридичних норм), суду і діловодства, до науково-теоретичного осмислення правових категорій, понять, інститутів у філософських та власне юридичних працях.

“Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности” (1781 р.) та І. А. Трет’якова “Слово о происшествии и учреждении университетов в Европе” (1768 р.), “Слово о римском правлении и о разных переменах” (1769 р.), “Рассуждение о причинах изобилия и медлительного обогащения государств” (1772 р.) Значна частина юридичних “рассуждений” - це публічні виступи, урочисті промови у Московському університеті, який став офіційним центром юридичної науки в Російській імперії другої половини XVIII ст.

Серед наукових творів із питань загального, римського та російського права цього часу багато перекладів праць іноземців, як юристів, так і філософів, економістів, письменників, державних і політичних діячів тощо. Назвемо найвідоміші з них: “Свободное море” (1609), “О праве войны и мира”(1625) голландського юриста Гуго де Гроота Гроція; “Об обязанностях человека и гражданина по закону естественному” німецького правознавця С. Пуфендорфа (1632-1694); Штрубе де Пірмонта “Краткое руководство к российским правам” (у перекладі В. Лебедева) (1756 р.) та “Слово о начале и переменах российских законов” (переклад С. В. Нарішкіна) (1757 р.); “Существенное изображение естества народных обществ и всякого рода законовъ” (переклад праці німецького вченого І. Г. Юсті Волковим А. С.) (1770); “Краткое начертание Римскихъ и Россійскихъ правъ” (1765 р.), “Начальныя основания вексельного права” (1768 р.), “Изслѣдованіе юридическое о принадлежащем для суда мѣстѣ, о судебной власти, о должности судейской, о челобитной и о доказательстве судебномъ” (1779 р.) (переклади праць і лекцій австрійського юриста Ф. Г. Дільтея О. А. Артем’євим); “Начальное основание всеобщей естественной юриспруденции” Д. Неттельбладта (1770 р.); “Истолкования Английскихъ законовъ” (переклад праці англійського юриста В. Блекстона С. Ю. Десницьким) (1780-1782 рр.) та ін. (1).

Для діахронічного вивчення юридичної термінологіки особливе значення мають історико-юридичні дослідження кінця XVIII - першої половини XIX ст. (митрополита Євгенія [Євфимія Болховітінова], В. Н. Татищева, М. В. Ломоносова, М. М. Щербатова, І. М. Болтіна, М. Д. Чулкова, М. М. Карамзіна, П. М. Строева, К. Троцини, В. М. Лешкова, В. О. Мацеєвського, переклади праць Г. Ф. Міллера, А. Л. Шльоцера, І. Ф. Еверса, О. М. Рейца російськими юристами І. В. Платоновим, Ф. Л. Морошкіним та ін.), в яких розкривається зміст та історія розвитку понять і інститутів східнослов’янського права, подані тлумачення юридичних термінів (2).

На жаль, наукова спадщина українських та російських правників XVII-XVIII ст. залишається зовсім не вивченою з лінгвістичного боку. У той же час пам’ятки особистої правотворчості цього часу цінні для істориків-термінологів насамперед тому, що містять у собі певний досвід правників у справі упорядкування, унормування, уніфікації юридичної термінологіки цього періоду. На рівні своєї фахової й мовної культури вони намагались розв’язати численні лінгвістичні завдання (перекладознавчі, лексико-стилістичні, термінознавчі, термінографічні та ін.). Серед них: пошук еквівалентних юридичним поняттям термінологічних одиниць; формулювання наукової дефініції терміна; систематизація юридичних понять і термінів; переклад іноземних юридичних текстів та термінів; термінотворення на рідномовному ґрунті; відбір із конкуруючих найменувань терміна для кодифікації; укладання юридичних словників та ін.

Узагальнення досвіду правознавців допоможе висвітлити механізми і специфіку термінотворчості певної доби. Крім цього, приватні праці правників надзвичайно цікаві і в стилістичному плані, оскільки репрезентують різні стилі наукового викладу.

Ділова поточна документація

Повна реконструкція системи термінологічних засобів передбачає розширення джерельної бази за рахунок інших типів пам’яток, насамперед широкого кола ділової поточної документації.

Загальна класифікація ділових актів, яка пропонується нами у даній статті, складається з 3-х основних груп документів, спільних як для українського, так і російського

діловодства: 1. Офіційні документи місцевих адміністративно-судових та виконавчих органів. 2. Приватні угоди. 3. Судово-процесуальна документація.

Жанрова диференціація ділових актів та їх термінологія в кожній із мов специфічні, оригінальні, а тому подаються окремими групами.

До складу першої групи актових документів входять:

1) звернення органів центрального, автономного й місцевого суду та управління до вищих інстанцій;

2) ділове листування між рівними за положенням установами.

Для українського діловодства це - офіційне листування полкових, сотенних канцелярій, ратушних, магістратових, городових урядів тощо, яке диференціюється за такими жанрами: *рапорти, донесення, доповіді, повідомлення, реляції, листи, подання, промеморії, цидули, прошенія, доклади, меморіали, оголошення, авізоріальні листи, децизії* та ін.

Для російського діловодства це - офіційне листування органів центрального управління (приказів, колегій, канцелярій тощо), установ місцевої влади (воєводського, губного управління та земського самоврядування): *грамоты, письма, извещения, донесения, доклады, сообщения, выписи в доклад, приговоры, дела, отписки, памяти, записи, росписи, сказки, указные памяти, доездные памяти* та ін.

Тексти пам'яток цієї групи документів містять багатий матеріал для реконструкції адміністративно-правової та канцелярської термінологічної лексики.

Другу групу актових документів складають різноманітні приватні угоди (загальнородовими назвами яких в українській мові є *записи, листи, угоди, контракти, інтерцизи* та ін.; в російській - *записи, договоры, контракты, кабалы, договорные записи (памяти), крепости* та ін.). Серед них:

а) акти законного введення у володіння (укр.: *дарчий, увязчий, вливковий ~ лист / запис / увязованє* та ін.; рос. *отводная, отказная, разводная, отдельная, поступная память, правое письмо, владенная память* тощо);

б) акти про спадщину (укр.: *заповіти, духовні записи, духівниці, тестаменти*; рос.: *изустные памяти, духовные памяти, духовные, завещания* і т. ін.);

в) документи про придане (укр. *вінові, привінкові записи, привінки*; рос. *венечная (повенечная) память* тощо);

г) боргові документи (укр.: *боргові записи, цирокграфи, взьєнки (нагадування про борг), жандеки, листи-облики, векселі* та ін.; рос.: *заемные, закладные кабалы, долговые обязательства, вексели* і т. ін.);

д) облікові папери (укр.: *розписки, квити, квитанції, відомості*; рос. *расписки, квитанции, ведомости* тощо);

е) інші нотаріальні документи (укр.: *записи / листи дєльчі, закладні, заставні, купчі, підтвердні, присяжні, продажні, упоминальні (настановчі), уступні; угоди / листи межові, мінові, приятельські; поручення, свідчення* та ін.); рос.: *отпускные, купчие, рядные, подрядные, уступные, любовные, межевые записи; купчие, заручные, меновные памяти* та ін.).

Звернення до текстів документів цієї групи дасть можливість детально дослідити термінологію різних галузей цивільного права: майнового, спадкового, земельного, межового, зобов'язального, договірнього, вексельного, заставного, сімейного та ін.

Третю групу поточної документації складають судово-процесуальні акти:

а) судові позови та апеляції, виклики до суду чи повідомлення про виклик через когось (укр.: *заяви, скарги, ускарження, позови шкрутарські, чолобитні, прошенія, акції, претензії, протести, маніфестації, протєстації, реляції "таємне оскарження", апеляції; инотєстєнції, інєєровании припозови* тощо; рос.: *челобитные, исковые (истцовые) челобитные, изветы, жалобы, иски, явочные челобитные, повинные челобитные, взыскания, апелляции, отсрочные челобитные, приставные памяти* та ін.);

б) акти свідчення та представництва (укр.: *свідоцтво, свідчення, показання, сказки, присяга, уповноваження у справі, поручення, визнання ~ уповноваженням*; рос.: *полюбовные досмотры, осмотренная память; сказки, поручные записи, речи обыскные, распросные, допросные* тощо);

д) протоколи та виклади справ (укр.: *судова справа, суперечка, оповідь, розказань, освітченє, оповіданє*; рос.: *дело, судное (судебное) дело, розыск, судный список* і т. ін.).

е) матеріали про розшук і допити (укр.: *презентація (тіла забитого), справка о забитє, допити подозрєнє, інквізиція*; рос.: *осмотр, досмотр, розыск, обыск, сыск, допрос, расспрос, беглая память* тощо);

є) судові постанови та виписки з них (укр.: *декрети, вироки, розслідування і декрет, контумація, акт екзекуторіальний* та ін.; рос. *судебные приговоры, решения, декреты, определения, судимая память, бессудная грамота, правая грамота* та ін.). На матеріалі пам'яток цієї групи доцільно вивчати різні шари судово-процесуальної термінології.

Якщо законодавчі акти ширше репрезентують нормативні, поширені й усталені в юридичній мові термінологічні одиниці, то документи місцевого діловодства, пов'язані з повсякденною юридичною практикою, більшою мірою відбивають живомовні явища певного періоду. У ділових паперах, різноманітних за змістом, характером, призначенням, жанрово-стилістичними ознаками, територіальною закріпленістю та ін., вплив живої народно-розмовної стихії на канцелярсько-ділову мову того часу простежується на всіх мовних рівнях: лексичному, морфологічному, синтаксичному, фонетичному. Вони дають мовознавцю багатий матеріал для глибшого вивчення явищ варіативності й синонімії термінологічної лексики в усіх їх різновидах і модифікаціях, її ареальної та стилістичної диференціації, для аналізу мовних процесів, пов'язаних із взаємодією, взаємовпливом мов і діалектів. Тексти місцевих актових документів допоможуть історика мови і в розв'язанні проблеми витоків термінологічної "множинності" або "надлишковості".

Лексикографічні праці XVII-XVIII ст.

До складу основних джерел нами включені й лексикографічні праці XVII-XVIII ст., оскільки вони, фіксуючи юридичні терміни (поряд із іншими шарами лексики або окремо), супроводжують їх тлумаченнями, синонімічними, або родо-видовими еквівалентами, іншомовними відповідниками, ілюстративним матеріалом. Усе це допомагає якнайкраще реконструювати семантичну структуру термінологічних одиниць, установити їх парадигматичні та синтагматичні зв'язки, сферу вживання, визначити місце кожного терміна в лексичній системі зазначеної доби. Так, цінні і значні за обсягом лексико-юридичні матеріали містять як оригінальні українські та російські лексикони, так і перекладні словники XVII - XVIII ст.: "*Лексикон словенороський*" П. Беринди (1627 р.), "*Синоніма славеноросска*", "*Лексикон латинський*" та "*Лексикон греко-словено-латинський*" Є. Славинецького, "*Лексикон словено-латинський*" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.), "*Лексикон полоно-словенский*" 1670 р., "*Λεξικὸν τρεῶν Ἀзычный*" Ф. Полікарпова-Орлова (1704 р.), *Номенклятор* І. Копієвського (1718 р.), *Dictionarium latino-slavonorossiacum* І. Максимовича (1718-1724 рр.), *Лексикони* та "*Словари*" Г. Влаха (I пол. XVIII ст.), Х. Целларія (1746 р.), І. Літхен (1762 р.), І. Геснера (1767 р.), Ф. Гелтергофа (1771 р.), І. Нордстета (1780-1782 рр.), Е. Вейсмана (1782 р.), І. Гейма (1792-1802), Ф. І. Аделунга (1798), "*Словарь Академии Российской*" (1789-1794 рр.), "*Словарь книжной малорусской речи*" (вид. П. І. Житецьким за рукописом XVIII ст.), "*Словарь малорусской старины*" Ломиковського В. Я. (1808 р.) та ін.

З кінця XVIII ст. з'являються й перші юридичні словники, які по суті є довідниками або предметно-термінологічними покажчиками до збірників законів (наприклад: "*Словарь юридической, или Свод российских узаконений*" Ф. Ланганса (1788 р.), "*Словарь юридический или Свод российских узаконений, временных учреждений, суда и расправы*" М. Чулкова (1792-1796), "*Памятник из законов, руководствующий к познанию их*" Ф. Правікова (1798-1827 рр.: тт. 1-17), "*Ручной словарь или краткое содержание польских и литовских законов*" (Переклад із польськ. І. Ю. Бучинського (1810 р.) тощо). І хоча вони ще не являють собою

повноцінних юридичних словників (у сучасному розумінні цього терміна), ці “словники-показчики” посідають важливе місце серед лексикографічних джерел насамперед тим, що концентрують у собі величезні шари термінологічної лексики права (тільки у Словнику М. Д. Чулкова відбито 1500 предметів або “матерій”, що зустрічаються у законодавстві).

Особливу цінність для історичного дослідження юридичної термінології представляють словники до окремих пам'яток права XVII-XVIII ст., наприклад, “*Новый памятник, или словарь из Уложения царя Алексея Михайловича. Сочиненный по азбучному порядку, для удобнейшаго приискания материй в сем фундаментальном узаконении российском. Необходимо нужный для всех имеющих судныя дела*” (1804 р.) та ін.

Отже, законодавчі акти та їх проекти, наукові юридичні твори, ділова поточна документація, лексикографічні праці XVII-XVIII ст. зберігають *основний фонд юридичної термінології*, на базі якого формувалися термінологічні системи сучасних східнослов'янських мов. Реконструкція і зіставно-історичне вивчення його допоможуть поглибити наші знання щодо генезису, джерел збагачення юридичної термінології в українській та російській мовах, уточнити наші уявлення про рівень розвитку терміносистем у зазначений період, визначити спільність і розбіжність процесів формування термінології права в обох мовах.

Історіографічні джерела

Історіографічні праці (*літописи, хроніки, щоденники, діаріуші, мемуари, записи* (мандрівників) та ін.) - це додаткові джерела, оскільки в них предмети та явища, пов'язані з правничим побутом, суспільно-правовим устроєм, правопорядком і судочинством, не розглядаються спеціально, а лише згадуються або описуються на фоні інших подій і явищ.

Серед визначних пам'яток українського літописання та історико-мемуарної прози XVII-XVIII ст. зазначимо: *літописи Самовидця*, Г. Граб'янки, С. Величка, Я. Лизогуба, а також *літописи Густинський, Хмельницький, Львівський, Чернігівський, Острозький* та ін.; “*Київський Синопис*” (1674), “*Обширный синопис русский*” (1681-1682) П. Кохановського, “*Кройнику*” Ф. Софоновича (II пол. XVII ст.), “*Хроніку*” Л. Боболінського, “*Короткий літопис Малої Росії*” В. Г. Рубана, праці П. Симоновського, С. Лукомського, С. Мишецького, “*Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще*” О. Рігельмана та ін.

До російських історичних творів належать: *Хронограф 1617 г.*, “*Сказание*” А. Паліцина, “*Временник*” І. Тимофєєва, “*Словеса дней и царей и святителей Московских*” І. Хворостініна, “*Історія*” Ф. П. Полікарпова-Орлова, “*Летописная книга*” І. М. Катирєва-Ростовського, “*История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской победы*” та “*Розыск исторический*” Ф. Прокоповича, “*Ядро русской истории*” О. І. Манкієва, “*Историческое описание российской коммерции*” М. Д. Чулкова, “*Деяния Петра Великого*” І. І. Голікова та ін.

Описуючи ті чи інші події в Україні та Росії, їх учасники або свідки торкалися деяких сторін юридичного життя, висвітлювали тогочасні адміністративно-судовий устрій, суспільно-правові відносини і звичаї. Із цього погляду цікавими є як описи сучасників-українців (*щоденники* П. Апостола, Н. Ханенка, Я. Марковича та ін.), так і чужоземців (І. А. Гільденштедта, П. Шевальє, Е. Челебі та ін.). Свої думки і спогади щодо державно-правничого устрою і побуту Росії XVII-XVIII ст. залишили у свої *щоденниках, мемуарах та описах* росіяни Г. К. Котошихин “*О России в царствование Алексея Михайловича*”, Ф. І. Грибоедов, Б. П. Шереметєв, Ж. О. Желябужський, О. В. Макаров, К. Р. Дашкова, Я. П. Шаховської, П. І. Шувалов, Я. В. Брюс та ін. Зафіксували деякі російські юридичні звичаї і порядки іноземці (К. Буссов, Жак-Огюст де Ту, І. Масса, Ж. Маржеретт, А. Оларій, П. Гордон, А. Мейєрберг, Г. Стрүйс, С. Коллінз, де ла Невіль, Г. Гюйсен, Ю. Юль, І. Корб, Д. Перрі, Ф. Вебер, К. Манштейн та ін.). Відомості про особливості державно-правового устрою інших країн містять записи російських дипломатів і мандрівників (М. Г. Спафарія, А. А. Матвєєва, Б. І. Куракіна, П. А. Толстого та ін.).

Філософсько-моралістичні та соціально-економічні праці

Окрему групу джерел складають твори філософського та філософсько-моралістичного характеру, трактати з питань політики, соціології, економіки, богослів'я тощо. Найбільш широко представлена термінологія права у філософських працях, оскільки юриспруденція поряд із політикою була органічною складовою частиною моралістичної філософії. Наукові твори філософів, економістів, соціологів, державно-політичних діячів, що репрезентують різні правові теорії, зокрема теорії природного права, теоретичне осмислення правових категорій і явищ, містять філософські роздуми про природу і сутність суспільних законів, законності, правосвідомості, правопорядку тощо, насичені юридичними термінами. Серед них - оригінальні розробки: "Сокращение естественного права" В. Т. Золотницького (1764 р.), "О повреждении нравов в России" М. М. Щербатова, "Слово о душе законов" І. М. Шадена (1764 р.), "Философические предложения" (розділ "Юриспруденция") Я. П. Козельського (1768 р.) і численні переклади праць західноєвропейських вчених (Д. Віко "Основания новой науки об общей природе наций" і "О вечном и естественном государстве", Ш. Монтеск'є "О духе законов", Ж. Руссо "Рассуждение о начале и основаниях неравенства..." і "Об общественном договоре", М. Вольтера "Опыт о духе и нравах народов", Х. Вольфа "О сущности человека и гражданина" та ін.).

Полемічні, публіцистичні, художні твори

Питання права, справедливості, законності порушувалися і у багатьох полемічних, публіцистичних, художніх творах, автори яких у відповідності з проблематикою твору використовували ті чи інші шари юридичної лексики. Це праці українських діячів та письменників - М. Смотрицького, З. Копистенського, І. Вишенського, І. Потія та ін.; рос. - протопопа Аввакума, С. Полоцького, І. Т. Посошкова, О. М. Радищева ін. Віддзеркалюють термінологічну лексику і деякі сатиричні та художні твори "Сказ о Ерше Ершовиче", "Повесть о Шемякином суде", "Калезинская челобитная", "Повесть о Горе-Злочищи", "Ванька Каин" та ін.

Пам'ятки епістолярного жанру

Епістолярний жанр в умовах XVII-XVIII ст. був одним із жанрів ділового стилю, а тому пам'ятки, написані у формі листів, могли мати офіційний характер. Оскільки офіційне листування між установами ми кваліфікували як різновид ділової документації і розглянули вище, то у цьому розділі залишаємо лише приватне листування. Воно складається з двох типів партикулярних листів:

1) неофіційні листи урядових осіб, правників, писарів та канцеляристів, що містять ділові поради, розпорядження (в них порушуються питання приватно-юридичних угод, інформується про позови та хід судових справ тощо);

2) листи приватних осіб, у яких розповідається поряд з іншими подіями і про факти правничого життя (успадкування, купівлю, поділ, продаж майна, надання грошової позики), про судові суперечки або сварки між власниками-сусідами за ґрунти, угіддя і т. ін. Якщо пам'ятки першого типу дають цікавий матеріал для спостережень над професіоналізмами правників, то друга група листів віддзеркалює явища взаємодії загальноживаної і спеціальної лексики.

Пам'ятки усної народної творчості

Народні юридичні звичаї, реальна практика судівництва XVII-XVIII ст. відображена і в творах різних фольклорних жанрів. Історичні пісні, думи, легенди, казки, прислів'я та приказки розповідають про суддів, позовників, свідків, судові конфлікти, судові докази, правий або неправий суд, викривають хабарників та крутіїв. Пам'ятки усної народної творчості дають основний матеріал для реконструкції понять і норм давнього звичаєвого права - одного з найважливіших джерел формування національних правових систем.

Усі типи додаткових джерел містять хоча й менший за обсягом, але різноманітний і цікавий у стилістичному плані лексико-правовий матеріал. Крім нормативної термінології, вони репрезентують різні пласти ненормованої термінологічної лексики: некодифіковані еквіваленти термінів, терміноіди, професіоналізми, номенклатурні одиниці і т. ін. Варіативні і синонімічні ряди термінологічної лексики розширюються, насамперед за рахунок

запозичень, конотативних лексем, історизмів, архаїзмів, індивідуально-авторських новоутворювань, оказіональних позначень тощо. У них зустрічаються лексеми, які не поширені або зовсім відсутні в юридичних документах цієї доби.

Отже, ґрунтовне і всебічне вивчення процесу формування юридичної термінології в українській та російській мовах, яке передбачає повне відтворення її понятійно-структурної будови та юридичного словника у різні історичні періоди, стратифікацію усіх розрядів термінологічної лексики, як нормативної, так і ненормативної, висвітлення джерел і шляхів її поповнення, процесів взаємодії термінологічної й нетермінологічної лексики, продуктивних і непродуктивних способів термінотворення, визначення загальних і специфічних для розвитку терміносистем рис, - можливе лише за умови залучення найрізноманітніших за жанром та призначенням писемних пам'яток.

1. Важливі матеріали для реконструкції термінології права XVIII ст. містяться в юридичній літературі початку - першої половини XIX ст. Практичні й теоретичні розробки цього періоду, створені на ґрунті законодавства і судової практики попередньої доби, дають нам додаткові свідчення про систему правничих понять та інститутів досліджуваного періоду, їх термінологію. Серед них: 1) практичні й навчальні посібники з питань практичного правознавства (З. А. Горюшкіна *“Описание судебных действий”* (1807-1815) та *“Руководство к познанию российского законоискусства”* (1807-1811 рр.); Г. І. Терлаїча *“Краткое руководство к систематическому познанию гражданского частного права России”* (1810 р.); І. М. Наумова *“Изложение юридических предметов. Для руководства к познанию практического правоведения”* (1812 р.); С. О. Смирнова *“Легчайший способ к познанию российских употребительнейших законов”* (1821 р.); А. Смельянова *“Памятник для кабинета, или ручная книжка”* (1822 р.); П. І. Дегаєв *“Систематическое начертание существующих российских узаконений о общих денежных заемных актах”* (1824 р.) та *“Пособия и правила изучения Российских законов”* (1831 р.); І. В. Васильєва *“Новейшее руководство к познанию Российских законов”* (1826 р.); М. Радугіна *“Конспект занятий Уездного суда”* (1827 р.) тощо); 2) оригінальні науково-теоретичні праці: а) дослідження і розробки проблеми природного права (*“Система естественного права”* В. С. Філімонова (1811 р.); *“Первые начала права естественного”* Л. О. Цветаєва (1816 р.); б) наукові розробки з питань цивільного і кримінального права: *“Начальные основания российского частного гражданского права”* (1813 р.) та *“Российское частное гражданское право”* (1815 р.) В. Г. Кукольника; *“Рассуждение о происхождении гражданских законов”* (1817 р.) Г. Ф. Покровського; *“Основания российского права”* (1818 р.), *“О договорах или вообще о контрактах”* С. О. Смирнова (1821 р.); *“Рассуждение о законах государства Российского”* (1823 р.) І. В. Васильєва; *“Начертание теории уголовных законов”* (1825 р.) Л. О. Цветаєва; *“Речь о начале и происхождении российских законов”* С. О. Смирнова (1832 р.); в) переклади іноземної літератури (*“Рассуждение о гражданском и уголовном законоположении”* (1805-1811 рр.) (праця англійського юристконсульта І. Бентама у перекладі М. К. Михайлова) та ін.).
2. Питань термінології попередньої доби торкаються історики права у працях: *“Опыт исторического исследования и описания старинных судебных мест Российского государства”* Т. С. Мальгіна (1803 р.); *“О бывших прежде в Малороссии присутственных местах”* (1818 р.), *“Историческое обозрение русского законодательства”* митрополита Євгенія [Євфимія Болховітінова] (1824 р.); *“О форме присяги в России со времен язычества до царствования Петра Великого”* Б. Федорова (1824 р.); *“Обозрение (Историческое) Российского законоположения”* (1826 р.); переклад праці І. Ф. Еверса І. В. Платоновим *“Древнейшее право руссов в его историческом развитии”* (1826 р.); *“Историческое обозрение актов и судебных бумаг в России”* І. В. Васильєва (1830 р.); *“История славянских законодательств”* В. О. Мацеєвського (1832-1835 рр.); *“Историко-юридическое исследование Уложения,*

изданного царем Алексеем Михайловичем в 1649 г.” В. М. Строева (1833 р.); *“История судебных учреждений в России”* К. Троцини (1833 р.); переклад праці О. М. Рейца Ф. Л. Морошкіним *“Опыт истории российских государственных и гражданских законов”* (1836 р.); *“Русский народ и государство: История русского общественного права до XVIII в.”* В. М. Лешкова (1858 р.) та ін. Історико-юридичні розвідки першої половини ХІХ ст., хоча і не містять власне лінгвістичних спостережень над термінологічними одиницями, однак дають цінні й вірогідні свідчення про понятійний зміст термінів попередньої доби, його еволюцію, а тому матеріали цих праць важливі для історико-лінгвістичного дослідження юридичної термінології.